

मास्क कथामा वर्गीयता

केशव सुवेदी

उपप्राध्यापक, कोटेश्वर बहुमुखी क्याम्पस

Email: keshabsubedi888@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख केशवराज ज्ञवालीको 'मास्क' कथामा वर्गीयताको अध्ययनमा आधारित छ। नेपाली समाजको वर्गीय अवस्था र त्यसले सिर्जना गरेको विभेद, श्रमको मूल्यमा सामाजिक तथा सांस्कृतिक प्रभाव, श्रमिक वर्गको प्रतिरोधी चेतना र श्रमिकको अवस्थाको अभिव्यक्ति उनका कथामा पाइन्छ। मार्क्सवादी दर्शनबाट प्रभावित ज्ञवाली प्रगतिवादी साहित्यिक मान्यताअनुसार विभेदयुक्त समाज, मालिक तथा पुँजीपतिले श्रमिकलाई गर्ने शोषण, श्रमको सामाजिक तथा सांस्कृतिक मूल्य, श्रमिकको पसिनाको अवमूल्यनका साथै कमजोर श्रमिकका अवस्थाको चित्रणमा केन्द्रित भएको देखिन्छ। ज्ञवालीको प्रस्तुत कथामा मालिक वर्गले श्रमिक वर्गलाई गर्ने अन्याय, अत्याचार र शोषणको स्थिति कस्तो छ, त्यसको विरोधी चेतना शोषित वर्गमा केकसरी प्रकट भएको छ, समाजमा श्रमको मूल्य कस्तो छ र लेखकीय वर्ग पक्षधरता कुन वर्गमा देखिन्छ भन्ने जिज्ञासाको समाधान गर्ने उद्देश्य यस अध्ययनको रहेको छ। यस उद्देश्यपूर्तिका निमित्त उपन्यासमा अभिव्यक्त वर्गीयता तथा वर्गीय पक्षधरताको व्याख्या-विश्लेषण गर्न सोद्देश्यमूलक ढङ्गले सामग्रीको सङ्कलन गरी मार्क्सवादी मान्यताअनुरूप सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण गरिएकाले यसमा निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ। वर्गयुक्त नेपाली समाजमा श्रमको अवमूल्यनका साथै श्रमको सामाजिक तथा सांस्कृतिक मूल्य रहेको र वर्गीय चेतनाका साथै आफूमाथि विभेद भएको बोध भएमा मात्र निम्नवर्गले मुक्ति पाउन सक्ने निष्कर्ष प्रस्तुत अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ।

शब्दकुञ्जी : प्रगतिवाद, प्रतिरोध, वर्गीयता, शोषण, श्रमको मूल्य

विषयपरिचय

'मास्क' कथा केशवराज ज्ञवाली (२०३५) द्वारा लेखिएको नेपाली समाजको वर्गीय विभेदलाई देखाउने सामाजिक कथा हो। पेशाले इन्जिनियर रहेका ज्ञवालीको पहिलो एकल कृति अर्को भोर (२०७८) कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत चौधओटा कथामध्येको यो समसामयिक नेपाली समाजको यथार्थ चित्रण गरिएको एक सशक्त कथा हो। कोभिडका कारण श्रमिक वर्गले भोग्नुपरेको पीडालाई लाक्षणिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको यस कथा काठमाडौँको परिवेशमा आधारित छ। ज्ञवालीको यसभन्दा अगाडि संयुक्त रचनाका रूपमा अक्रोस दओसन, उत्तर अमेरिकाका कवितासङ्ग्रह र आँगन छाडेपछि संस्मरण प्रकाशित छन्। 'मास्क' कथामा मार्क्सवादी दृष्टिकोण केकसरी अभिव्यक्त भएको छ भन्ने प्राज्ञिक समस्याको समाधान गर्ने उद्देश्यअनुरूप यस अनुसन्धानमा मार्क्सवादी समालोचकहरूको मान्यताअनुसार 'मास्क' कथामा वर्गीयताको कोणबाट समाजशास्त्रीय अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ। कथामा वर्गीयता अध्ययनका लागि शोषणयुक्त समाज, श्रमको मूल्य र श्रमजीवी वर्गको स्थिति र प्रतिरोधी चेतनालाई अवधारणा बनाइएको छ।

अम्बिका आचार्य (२०८२) ले 'केशवराज जवालीको मिल्लु कथामा इमाइल दुर्खिमका सामाजिक तत्त्वहरूको प्रभाव' शीर्षकको अनुसन्धानात्मक लेखमा सामाजिक तत्त्वको विश्लेषण गर्ने क्रममा श्रमविभाजनका कारण एकअर्कामा आश्रित भई समाज एकीकृत हुन पुग्दछ भन्ने दुर्खिमको विचारलाई देखाइएको छ । प्रस्तुत लेखमा वर्गीयतालाई स्पष्टसँग नदेखाइएको भए पनि वर्गयुक्त समाजको सङ्केत गरिकाले यस पूर्व अध्ययन यस लेखका लागि उपयुक्त छ । यस्तै जवालीको कथाकारिता तथा प्रवृत्तिको बारेमा अध्ययन तथा अनुसन्धान भए पनि 'मास्क' कथामा वर्गीयताको दृष्टिबाट हालसम्म कुनै अनुसन्धान नभएकाले यो अध्ययन औचित्यपूर्ण छ । यस अनुसन्धानमा मार्क्सवादी सिद्धान्तको वर्गीयतासम्बन्धी सैद्धान्तिक आधारलाई मात्र 'मास्क' कथाको समाजशास्त्रीय अध्ययन विश्लेषणको मूल आधार बनाइएको छ र यो नै यस अध्ययनको सीमा पनि हो ।

अध्ययनको विधि

'मास्क' कथामा वर्गीयतासम्बन्धी अध्ययन तथा विश्लेषण गर्न आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन गर्दा आधारभूत र द्वितीयक स्रोतको प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतका रूपमा 'मास्क' कथाको सन्दर्भलाई लिइएको छ भने द्वितीयक स्रोतअन्तर्गत मार्क्सवादी सिद्धान्तअनुसारको वर्गसङ्घर्षको सैद्धान्तिक आधार र यसबारेका सैद्धान्तिक ग्रन्थ र पूर्वअध्ययनका अनुसन्धानात्मक लेखबाट सैद्धान्तिक आधार ल्याइएको छ । यी सामग्रीहरू पुस्तकालयीय कार्यबाट सङ्कलन गरिएका हुन् । उपर्युक्त सामग्रीहरूको प्रयोग गरी मार्क्सको वर्गीयतासम्बन्धी मान्यताका आधारमा वर्णनात्मक तथा विश्लेषणत्मक विधिको प्रयोग गरी निगमनात्मक पद्धतिबाट 'मास्क' कथाको मूल्याङ्कन गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

समाज विकासको भौतिकवादी व्याख्या गर्ने कार्ल मार्क्स समाज वर्गीय प्रकृतिको हुने मान्दछन् । समाज विकासका क्रममा श्रम विभाजनको परिणामस्वरूप समाज दुई वर्गमा विभाजन भएको हो । उत्पादनका साधनहरूमा समान पहुँच नपुग्दा तथा उत्पादनका साधनको निजीकरण हुँदा समाज पुँजीपति र श्रमिक वर्ग वा शोषक वर्ग र शोषित वर्गमा विभाजित हुन पुगेको हो । सभ्य युगबाट शोषक र शोषित दुई वर्गमा समाजको पहिलो बृहत् विभाजन भएको थियो । यो विभाजन सम्पूर्ण सभ्य युगमा जारी रहेको पाइन्छ । शोषणको पहिलो रूप दासप्रथा, जो प्राचीन विश्वको लक्षण थियो, त्यसपछि मध्ययुगीन भूदासप्रथा र आधुनिक युगको ज्यालादारी श्रमका रूपमा वर्ग स्थापित भयो (एन्जेल्स, १९८६, पृ. १९१) । पुँजीपतिले कम मूल्यमा धेरै उत्पादन गर्न खोज्दा तथा उत्पादनको स्वामित्व एक वर्गमा मात्र सीमित हुँदा श्रमिक वर्ग शोषणमा पर्ने गर्दछन् । उत्पादनका साधनको निजीकरण हुँदा श्रमिकको शोषणमा तीव्रता आई समाजमा वर्ग विभाजन हुने अवधारणा मार्क्सको रहेको छ । शोषणको यही प्रवृत्तिका कारण समाजमा वर्गद्वन्द्वको अवस्था सिर्जना हुन्छ (भट्टराई, २०७७, पृ. २६) । यही वर्गद्वन्द्वको अवस्थाले समाजमा वर्गीय भेद सिर्जना गर्दछ । यस्तो विभेदपूर्ण समाजबाट सिर्जना भएको साहित्यमा पनि त्यही विभेद तथा असमानता रहेको हुन्छ । वर्गीय समाजमा कला र साहित्यको वर्गीय चरित्र हुन्छ । सचेत र अवचेतनका रूपमा कलाकृतिमा रचनाकारले प्रतिनिधित्व गर्ने वर्गको मनोविज्ञान प्रतिविम्बित भएको हुन्छ (चापागाई, २०६८, पृ. ३४५) । कृतिको रचना गर्दा लेखकले आफ्नो वर्गलाई चेतन तथा अचेतन रूपमा व्यक्त गरिरहेको हुन्छ । कडवेलका विचारमा वर्गविभक्त समाज रहेसम्म कला-साहित्य पनि वर्गीय नै हुन्छन्, वर्गनिरपेक्ष हुनु सम्भव हुँदैन (पाण्डेय, २०७३, पृ. ११) । लेखकले

सिर्जना गरेका कृतिहरू समाजभन्दा टाढा कतै मनोलोकमा आधारित हुँदैनन् । लेखकको सिर्जनामा तत्कालीन समाज र समाज व्यवस्थाको स्पष्ट चित्रण पाउन सकिन्छ । प्रगतिशील लेखकले समाजमा रहेका दुई वर्गबिचको द्वन्द्व देखाएर निम्न पक्षको पक्षधरता लिएको हुन्छ । प्रगतिशील साहित्यमा उच्च वर्गले निम्न वर्गमाथि गर्ने र गरेको भेद, शोषण, दमन, उत्पीडन आदिलाई यथार्थ रूपमा अभिव्यक्त गर्दै निम्न वर्गप्रति सहानुभूति प्रकट गरिएको हुन्छ । वर्गीय समाजका हरेक संरचना र क्षेत्रमा वर्गविभेदको अवस्था विद्यमान छ । यसले सामाजिक र आर्थिक असन्तुलन पैदा गरेको छ भने समाजमा हुने खाने र हुँदा खानेका बिच गहिरो विभेदको सिर्जना गरेको छ (भट्टराई, २०७७, पृ. ९७) । यस्तो समाजको यथार्थ चित्रण प्रगतिशील साहित्यमा भएको हुन्छ । यस्ता साहित्यको विश्लेषण तथा विवेचना गर्नका लागि मार्क्सवादी दृष्टिकोण उपयुक्त हुने गर्दछ । प्रगतिवादी साहित्य मार्क्सवादी विश्व दृष्टिकोणमा आधारित शाश्वत सत्य र जनजीवनको यथार्थतासँग जोडिएको हुन्छ (कडवेल, सन् १९९०, पृ. १७) । यस्ता साहित्यले समाजको यथार्थ तथा वास्तविक सामाजिक संरचनालाई देखाएको हुन्छ । समाज विकासको चरणलाई हेर्दा पुँजीवादी समाजमा पुँजीपतिहरू सङ्ख्यामा थोरै भए पनि तिनीहरू उत्पादनका स्रोतमाथि आफ्नो कब्जा राख्छन्, लाभजति, अतिरिक्त आयजति सबै आफैँ कुम्ल्याँछन्, सर्वहारा, मजदुर, श्रमिकको शोषण गर्छन् (गौतम, २०७५, पृ. २७) । समाजको माथिल्लो वर्गले तल्लो वर्गलाई सधैं शोषण तथा आफ्नो फाइदाका लागि प्रयोग गरिरहेको हुन्छ । विभेदयुक्त यस्तो समाजमा श्रमको अवमूल्यन, सीमित वर्गको प्रगति, श्रम गर्ने व्यक्ति सधैं अभावमा बस्न बाध्य बनाइएको हुन्छ । आफूमा भएको शोषण थाहा पाएपछि उसले पुँजीपति वा मालिकसँग प्रतिरोध गर्दछ र यी दुई वर्गका बिच समाजमा द्वन्द्व चरिहन्छ । यस प्रकार साहित्यमा वर्गीय चेतना र पक्षधरता मार्क्सवादी दृष्टिबाट महत्त्वपूर्ण रहेको हुन्छ । यस अध्ययनमा केशवराज ज्ञवालीको 'मास्क' कथाको वर्गीयता विश्लेषणका लागि शोषणयुक्त समाज, श्रमको मूल्य, श्रमजीवीको स्थिति र प्रतिरोधी चेतना गरी तीनओटा आधार लिइएको छ ।

नतिजा र विमर्श

कथाकार केशवराज ज्ञवालीको 'मास्क' कथा मार्क्सवादी सिद्धान्तअनुसार श्रमिक वर्गको पक्षपोषणमा आधारित छ । कथामा ईटा भट्टाको मालिक र राहत बाड्ने सरकारी कर्मचारीलाई पुँजीपति वर्गका रूपमा उभ्याइएको छ भने श्रमिक वर्गका रूपमा सावित्रीलाई राखिएको छ । सावित्री भूकम्पको बेला आएको पहिरोले घर र श्रीमान् बगाएको र सानो छोरोलाई च्यापेर कामको खोजीमा सहर पसेकी पात्र हो । कामको खोजी गर्दा नजिकको दाइ पर्ने व्यक्तिले ईटाभट्टामा उसलाई काम लगाइदिन्छ तर मालिकले उसको शारीरिक शोषण गर्न खोज्दा उसले मालिकलाई ईटाले प्रहार गरी त्यहाँबाट बच्न सक्षम हुन्छे । अन्य भाडा माभूने काम गर्दा पनि सबैको आँखा उसको शरीरमा नै परेको हुन्छ । यसरी भाडा माभूनेको पैसाले छोरोलाई खुवाउन समेत नपुगेको कारण ऊ बाध्य भएर आफ्नो शरीर बेच्ने पेसा अगाल्न पुग्छे । कोभिडका कारण ऊ बाहिर जान नपाउँदा कोठामा खाने कुरा केही पनि बाँकी रहँदैन । समाचारमा राहत बाँड्ने कुरा सुनेर राहत लिन जाँदा त्यहाँको सरकारी कर्मचारीले शरीर बेच्ने काम गर्नेलाई राहत दिन नमिल्ने बताउँछ तर केही समयमा उसको मोबाइलमा एक रात बिताउने भए राहत सामग्री दिने सन्देश त्यही व्यक्तिबाट आउँछ तर उसले प्रतिकार गर्छे । यस कथामा कथाकारले देह व्यापारलाई श्रम नमान्ने नेपाली समाजको विरोध गर्दै दैनिक छोक टार्नसमेत कठिन हुने श्रमिक वर्गको आवाजलाई मुखरित गरेका छन् । यसरी कथाकारले समाजमा रहेको विभेदलाई देखाई सावित्रीजस्ता पात्रलाई उभ्याएर निम्नवर्गप्रतिको पक्षधरता लिँदै उसले गरेको श्रमलाई सम्मान गरेका छन् । यसरी वर्गीय मूल विषयलाई आधार बनाएर लेखिएको सम्बद्ध कथाको विश्लेषण निम्नानुसार गरिएको छ :

शोषणयुक्त समाज

माक्सवादी चिन्तकहरूका अनुसार समाजमा वर्ग रहेसम्म एक वर्गले अर्को वर्गलाई शोषण गरिरहेको हुन्छ। माक्सले ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धान्तमा समाज विकासका चरणहरू चर्चा गर्ने क्रममा श्रम विभाजन र निजी सम्पत्तिको सुरुवात भएको समयबाट समाजमा वर्ग सिर्जना भएको विचार राखेका छन्। समाजमा रहेका पुँजीपतिवर्ग वा मालिकवर्गले श्रमिक वा किसान वर्गलाई शोषण गरिरहेका हुन्छन्। एक वर्गको श्रमको शोषण गरी अर्को वर्गले सम्पत्ति आर्जन गर्ने र उत्पादनको स्वामित्वमा निजीपन ल्याई व्यक्तिगत हितमा सम्पत्ति सिर्जन गर्ने कम नै वर्ग शोषण हो (भट्टराई २०७७, पृ. ९५)। यसरी समाजमा पुँजीपति वर्गले श्रमिक वर्गलाई शोषण गरिरहेको हुन्छ।

केशवराज ज्ञवालीले 'मास्क' कथामा विभेदपूर्ण नेपाली समाजको चित्रण गरेका छन्। पुँजीपति वर्गले श्रमिक वर्गलाई गरिरहेको श्रम शोषणलाई प्रस्तुत कथामा देखाइएको छ। पुँजीवादी समाजका रूपमा विकास भएको नेपाली समाजको यथार्थ प्रस्तुति पाइने यस कथामा मालिक वर्गले कसरी सोभा श्रमिकहरूलाई शोषण गरिरहेका छन् भन्ने कुरा प्रस्ट पारिएको छ। श्रमिक वर्गहरूले दैनिक श्रम गर्दा पनि केवल बिहान बेलुकीको छाक टार्न मात्र पुगेको छ तर मालिक वर्गले बिना श्रम नै श्रमिकहरूको श्रम शोषण गरी निजी पुँजी आर्जन गरिरहेको छ। यस्तो विभेदले गर्दा पुँजीपतिहरू भन् धनी बनिरहेका छन् भने श्रमिक वर्गहरू भन् बाच्च नसक्ने अवस्थामा पुगिसकेका छन्। कथांशमा यस्तै शोषणयुक्त नेपाली समाजको चित्रण निम्नानुसार भएको छ :

दाइले चिनेको र त्यो चिनेको दाइले पनि चिनेको मान्छेले उसलाई ईँटा भट्टामा पुर्याइदियो। कामको नजिकै छिँडीमा डेरा भेटियो। मालिक दिन दिने आउँथ्यो र भन्थ्यो, 'सबै काठमाडौँ भत्केको छ। भत्केका सबै घर बनाउन, थुप्रै ईँटा चाहिन्छन्। मौका छ बेस्सरी काम गर। सकेसम्म धेरै कमाऊ।'

मालिकले भनेको धेरै पैसा जम्मा भएर उसको हातमा पर्दा दिनको जम्मा दुई सय जति हुन्थ्यो। त्यो एकदम धेरै हो कि थोरै थाहा भएन। दैनिक दुई सयमा भर्याडमुनिको सानो कोठाको भाडा र खाने खर्च भने चलेको थियो।

माथिको कथांशले नेपाली समाजमा रहेको शोषणयुक्त समाजलाई सङ्केत गर्दछ। बिहानदेखि श्रम गरेर पसिना बगाउने वर्ग केवल बिहान बेलुकीको छाक टार्न र आफ्नो कोठाको भाडा तिर्न मात्र सक्षम छ। उसको श्रमको शोषण मालिक वर्गले गरिरहेका हुन्छन् तर ऊ मालिकको विरोध गर्न र आफ्नो श्रमको उचित ज्याला माग्ने आँट समेत गर्न सक्दैन। मालिक वर्गले लोभ देखाएर धेरै समय श्रम गर्न लगाउँछ तर त्यसबाट प्राप्त हुने उत्पादनमा श्रमिक वर्गको स्वामित्व केही पनि हुँदैन र ऊ केवल मालिकबाट शोषित मात्र भई रहन्छ। प्रस्तुत कथांशमा पनि म पात्रले बिहानदेखि काम गर्दा केवल दैनिक खर्च टार्न र भाडा तिर्न मात्र सक्ने पैसा पाएकी छ। उसको श्रमको मूल्य त्यति मात्र नभए पनि अरू सबै पैसा मालिकले शोषण गरेको छ। मालिक वर्गहरूले श्रमिकलाई थोरै ज्यालामा धेरै काम गर्न बाध्य बनाउँछन् र त्यसबाट प्राप्त भएको उत्पादनबाट बिना श्रम गरेर उनीहरू सदैव मालिक बनी रहेका हुन्छन्। उत्पादनको निजी स्वामित्वको कारण नेपाली समाजमा श्रमिक वर्गको शोषण भई रहेको छ भन्ने विचार प्रस्तुत कथामा अभिव्यक्त भएको छ। पुँजीवादी समाजमा श्रमिक वर्ग निरन्तर शोषित भई रहने र श्रमको शोषणबाट नै मालिक वर्ग भन् शक्तिशाली हुने गरेको कुरा पनि प्रस्तुत कथाबाट स्पष्ट हुन्छ। श्रमिकलाई धेरै काम गरे धेरै पैसा पाइन्छ भन्ने लालच देखाएर त्यसको सामान्य अंश पनि श्रमिकलाई नदिई पुँजीपति वर्गले श्रमिकलाई शोषण गरिरहेको हुन्छ भन्ने विचार प्रस्तुत कथांशको साक्ष्यले प्रमाणित गर्दछ।

मालिक वर्गले उत्पादनका साधनमा आफ्नो मात्र स्वामित्व स्थापना गरी श्रमिक वर्गको श्रमका साथै उसको शरीरको समेत शोषण गर्न पुग्दछ। नेपाली समाजका महिला श्रमिकले त अझ आफ्नो श्रमका साथै शरीरको समेत शोषण सहनु पर्ने अवस्था रहेको कुरा निम्न लिखित कथाका साक्ष्यहरूले प्रस्ट पार्दछन् :

एक साँझ साहूले भन्यो, 'मेरो घरमा आउनु। एक-दुई जना पाहुना आउँदैछन्। भाँडा माइदनु पैसा दिउँला।' ऊ घरमा पुग्दा त्यहाँ साहूजी एकलै थियो। ...पिट्यूमा निदाएको छोरालाई बैठकको एक छेउमा सुताई। साहूले राता आँखा भ्रिमभ्रिम गर्दै भन्यो, 'तिमीले खाइहाल। पछि मान्छे आउँछन् हतार हुन्छ।' ...ऊ भाँडा माइदै थिई। पिट्यूमा हात सल्बलायो। पहिले ज्यानभरि आँखा सल्बलाएकै थिए। अब हात। ऊ काँपी, डरले होइन रिसले। इँटा भट्टाको मालिकको घरमा इँटा नहुने कुरै थिएन। उठाए टाउकोमा बजारी। इँटा फुटेन, टाउको फुट्यो। रक्ताम्मे लडेको हातवालालाई त्यत्तिकै छोडेर ऊ बाहिर निस्की। निदाएको छोरो च्यापेकी थिई अँगालोमा। डेरासम्म आइपुग्दासम्म पनि ऊभित्रको परकम्प थामिएको थिएन।

उसलाई दैनिक खानु त छँदै थियो। छोरालाई खुवाउनु पनि थियो। भाँडा माइन खोजी। भाँडा जुठा पारेर दिनेहरूले, उसैलाई जुठो हाल्न खोजे। ढाड भाच्चिने गरी काम गर्न तयार थिई ऊ। काम दिनेहरूले भने उसको ढाडमा यल चुहाइरहे।

माथिको कथांशको साक्ष्यले नेपाली समाजमा रहेको विभेद पूर्ण अवस्था र श्रमजीवी महिलाहरूमा मालिकद्वारा गरिने शारीरिक शोषण तथा त्यसको प्रतिकारलाई देखाएको छ। मालिक वर्गले श्रमको मात्र शोषण नगरी उसको शरीर समेत भोग गर्ने चाहना राख्ने र त्यस्तै परिस्थितिको सिर्जना गरी श्रमको बाहानामा शारीरिक शोषण गर्ने नेपाली समाजको यथार्थ चित्रण यस कथांशले गरेको छ। कथाकारले समाजमा रहेको शोषणको अनेक रूप देखाउने क्रममा महिला श्रमिकलाई मालिकले शोषण गर्न लागेको तर ऊ त्यहाँबाट सफता पूर्वक भाग्न सक्षम भएको देखाएर श्रमिक महिलाहरूलाई आफूमा भएको अन्याय तथा उत्पीडनप्रति आवाज उठाउन आह्वान गरेका छन्। प्रस्तुत कथांशमा श्रमिक महिलाले आफूमाथि हुन लागेको शोषण थाहा पाई त्यसको प्रतिकार गरी शोषण हुनबाट आफूलाई बचाएको घटनाबाट कथाकारले श्रमिक वर्गलाई सचेत बनाई आफूलाई भएको अन्याय तथा अत्याचारको विरुद्ध आवाज उठाउन आग्रह गरेका छन्। नेपाली समाज शोषणयुक्त रहेको कुरा उल्लेख गर्दै कथाकारले यस्ता शोषण तथा अमानवीय व्यवहारप्रति सजग हुनुपर्ने र त्यसको सक्दो प्रतिकार गर्नु पर्छ भन्ने विचार कथांशमा अभिव्यक्त गरेका छन्। लेखकले श्रमिक वर्गका महिलाहरूको पक्षधरता लिई पुँजीपतिवर्ग वा मालिक वर्गबाट हुने सबै प्रकारका शोषणलाई प्रतिकार गर्नुपर्छ भन्ने विचार कथांशमा अभिव्यञ्जित भएको छ।

नेपाली समाजमा शोषकवर्गका रूपमा विभिन्न क्षेत्रका पुँजीपतिहरू रहेका छन्। मालिक वर्गका रूपमा व्यापारी तथा उद्योगधन्दाका साहु, सामन्तहरू साथै सरकारी कर्मचारीहरू पनि रहेका छन्। मसँग दुई पोका राहतको सामान छ। साँझ भेट्ने हो ? पृ. ४६ को कथांशमा लकडाउनका बेला सरकारले दिने राहतमा पनि श्रमिक वर्गलाई शोषण गरिएको घटनाले नेपाली समाजको शोषणको प्रवृत्ति र क्षेत्रलाई पनि सङ्केत गरेको छ। पहिले राहतको सामान दिन नमानेको तर पछि उसको शारीरिक शोषण गरी राहतको सामग्री दिन्छु भन्ने घटनाले शोषणको अनेक रूपलाई देखाएको छ।

श्रमको मूल्य

वर्गीय समाजमा श्रमको मूल्यलाई स्थान दिइएको हुँदैन । श्रमिकहरूलाई श्रमको मूल्य कम दिएर पुँजीपति वर्गले श्रमिकलाई शोषण गरिरहेका हुन्छन् । उत्पादनको साधनमा आफ्नो स्वामित्व नहुने तथा कम लागतमा बढी उत्पादन गर्न खोज्दा श्रमिकहरू शोषणमा परेका हुन्छन् । श्रमिकहरूलाई न्यूनतम पारिश्रमिक पनि नदिई मालिक वर्गले उसको श्रमलाई अवमूल्यन गरेको हुन्छ । वर्गयुक्त समाजमा एउटा वर्गसँग उत्पादनको साधन र स्वामित्व रहन्छ भने अर्को वर्ग यी साधन र स्वामित्वबाट वञ्चित हुन्छ (भट्टराई २०७७, पृ. ९९) । श्रमिकहरू उत्पादनका साधनको स्वामित्वबाट टाढा रहने र आफ्नो श्रम बराबरको मूल्य नपाउने हुँदा सधैं शोषित नै भई रहेका हुन्छन् ।

विभेद युक्त समाजमा श्रमलाई सम्मान गरिदैन । श्रमिकले गरेको कामको उचित मूल्याङ्कन नहुने तथा श्रमिक वर्गलाई तल्लो वर्गका रूपमा व्यवहार र शोषण गर्ने गरिन्छ । श्रमिक वर्ग दैनिक छाक टार्नका लागि वा बाच्चका लागि कम मूल्यमा श्रम गर्न बाध्य छ र मालिक वर्गले त्यही बाध्यताको फइदा उठाई कम लागतमा बढी मुनाफा कमाइ रहेको हुन्छ । नेपाली समाजमा पनि श्रमिक वर्गले आफ्नो पसिना तथा मिहिनेतको उपयुक्त मूल्य पाएका छैनन् । मालिक वर्गहरू श्रमिकलाई थोपाको आश देखाएर आफू समुद्र लुटिरहेका हुन्छन् । यस्तै श्रमको अवमूल्यनलाई मास्क कथामा देखाइएको छ । श्रमिक वर्गलाई श्रमको शोषण गरी आफू माथिल्लो वर्गमा पुगेका मालिक वर्गमा श्रमप्रतिको सम्मान र आदार देखिँदैन ।

मालिकले भनेको धेरै पैसा जम्मा भएर उसको हातमा पर्दा दिनको जम्मा दुई सय जति हुन्थ्यो । त्यो एकदम धेरै हो कि थोरै थाहा भएन । दैनिक दुई सयमा भर्याडमुनिको सानो कोठाको भाडा र खाने खर्च भने चलेको थियो ।

माथिको कथांशमा श्रमको अवमूल्यनलाई देखाइएको छ । श्रमिक वर्गहरूलाई शोषण गरी आफू उच्च वर्गमा पुगेको मालिक वर्गले श्रमिकलाई थोरै पैसाको लालच देखाएर तथा श्रमको उचित मूल्य नदिएर कसरी श्रमलाई वेवास्था गर्दछन् भन्ने कुरा देखाइएको छ । पुँजीवादी समाजमा पुँजीपतिहरूले श्रमलाई मूल्य दिँदैनन् र त्यसप्रति सम्मान तथा उच्च आदार हुनुपर्नेमा केवल श्रमिक वर्ग पुँजीपतिलाई थप धनी बनाउने कार्यमा मात्र लागेको हुन्छ भन्ने अभिव्यक्ति यस कथांशमा पाइन्छ । दैनिक रूपमा आफूले सकेको श्रम गर्दा पनि जीवन चलाउन मात्र पुगेको कथनले मालिकहरू श्रमप्रति अनुदार रहेको कुरालाई देखाउँछ । श्रमिक वर्गहरू श्रमलाई सम्मान गर्दछन् र आफ्नो मूल बाच्ने आधार नै श्रम मान्दछन् तर उनीहरूलाई आफ्नो श्रमको उचित मूल्य नपाएको भन्ने बोध गर्ने सामर्थ्य पुँजीपतिहरूले गर्न दिएका हुँदैनन् ।

नेपाली समाजमा सबै श्रमिकहरूको श्रमलाई स्वीकार गरिएको देखिँदैन । आफू बाँच्न र सन्तानलाई बचाउनकै लागि आफ्नो शरीर बेचन पुगेका महिलाहरूको त्यो श्रमलाई हेल्लाँको दृष्टिले हेरिन्छ । यौनकमीहरू पनि श्रम नै गरेर आफ्नो जीविका चलाउँछन् तर त्यो श्रमलाई स्थान दिइएको हुँदैन । पुँजीपति वर्गले नै निम्न वर्गका महिलाहरूलाई आफ्नो शरीर बेचन बाध्य बनाएको हुन्छ र उसले नै शोषण गर्छ तर त्यसको सामाजिक श्रमको रूपमा स्थान दिनलाई अस्वीकार गर्दछ । यसरी पुँजीवादी समाजमा श्रमको अवमूल्यन हुने कुरा निम्नलिखित कथांशमा अभिव्यञ्जित भएको छ :

‘पेशा ?’ ऊ अल्मिलिई । ‘सुन्नुभएन के काम गर्नुहुन्छ ?’ च्याँटिएको आवाजले सोध्यो । ‘भारी बोक्ने हो ?’ ‘हैन ।’ ‘होटल, रेष्टुरेन्टमा काम गर्ने हो ?’ ‘हैन, बेच्छु ।’ के बेच्ने, सोध्नेको आवाजमा दिग्दारी मिसिएर आयो । ‘आफ्नै

ज्यान बेच्ने ।' उसको आवाज अलि चर्को भयो । रजिस्टरमा घोटिएको टाउको ठडियो । उसको मुखमा क्वारक्वार्ती हेरेपछि भन्यो, 'तपाईंको बारेमा सोध्नुपर्छ । लाइनबाट हट्नुस् ।

माथिको कथांशमा नेपाली समाजमा श्रमको मूल्यलाई कसरी हेरिन्छ भन्ने विचारलाई अभिव्यक्त गरिएको छ । अन्य श्रमिक वर्गहरूले पाइरहेको सेवा शरीर बेच्ने श्रमिकले नपाएको कथनले नेपाली समाजमा श्रमको सामाजिक स्थान रहेको र त्यो स्थानबाट यस्ता श्रमिकहरूको श्रमलाई अवमूल्यन गरिएको कुरा स्पष्ट हुन्छ । सामाजिक रूपले स्वीकार्य नभएको तर समाजमा चलिरहेको वा उच्च वर्गले नै निर्माण गरेको श्रमको एक आधारलाई श्रम नमान्ने र त्यसलाई असामाजिक तत्वका रूपमा हेर्ने पुँजीपतिले निर्माण गरेको सामाजिक व्यवस्थामा श्रमको उचित स्थान हुनुको सट्टा श्रमलाई निरादार गरिन्छ भन्ने विचार प्रस्तुत कथांशमा मुखरित भएको छ । पुँजीपतिले निर्माण गरेको सामाजिक मर्यादाले श्रमिक वर्गलाई समेट्न सकेको हुँदैन भने त्यस्तो श्रमलाई सामाजिक रूपमा स्वीकार पनि गरिएको हुँदैन । यसरी कथांशमा शोषणयुक्त समाजमा श्रमको अवमूल्यन हुने विचारलाई व्यक्त गरिएको छ ।

श्रमजीवीको स्थिति र प्रतिरोधी चेतना

वर्गयुक्त समाजमा श्रमजीवी वर्गको स्थिति पुँजीपतिवर्गबाट शोषणमा परिरहेको मात्र हुन्छ । बारम्बारको शोषणबाट उसमा केही प्रतिरोधी चेतनाको विकास भएको हुन्छ र सोहीअनुरूप माथिल्लो वर्गसँग सङ्घर्ष गरिरहन्छ । यस्तो प्रतिरोधी चेतना श्रमिकमा भए पनि पुँजीपतिवर्गको नियन्त्रणका कारण मालिकले विभिन्न बाहानामा उसको शोषण गरिरहेको नै हुन्छ । वर्ग सङ्घर्ष सदैव एकै प्रकारको हुँदैन । यसको स्वरूप र प्रतिरोध क्षमताका आधारमा तीक्ष्णताको मात्रा पनि फरकफरक हुन्छ (भट्टराई २०७७, पृ. ९१) । यसरी वर्गयुक्त समाजमा श्रमिकहरू निरन्तर शोषणमा परेका हुन्छन् र शोषणको स्वरूपअनुसार उनीहरूको प्रतिरोधी चेतना अलगअलग रहेको हुन्छ ।

नेपाली समाजमा पुँजीपति वर्गले श्रमिक वर्गको शोषण गरी रहेको कारण श्रमिक वर्गको जीवनस्तर अत्यन्त कमजोर रहेको देखिन्छ । बिहानदेखि बेलुकीसम्म काम गर्दा पनि उनीहरूले केवल अनिवार्य आवश्यकता मात्र पूरा गर्न सकेका हुन्छन् । एक दिन श्रम गर्न सकिएन भने भोकै मर्नु पर्ने अवस्था श्रमिक वर्गहरूको हुने कुरा 'भोकले मर्ने कि रोगले ? रोग लागे त बाँचिएला र भोकले नै सक्यो भने । जेसुकै होस्' पृ. ३७ । भन्ने श्रमिकको भनाइबाट प्रस्ट हुन्छ । मानवीय मूल्य नभएको पुँजीवादी सामाजमा रोगलेभन्दा पनि धेरै खाना नपाएर मर्न बाध्य हुन्छन्भन्ने विचारले नेपाली समाजमा श्रमिक वर्गको स्थिति कति कमजोर रहेको छ भनेर आकलन गर्न सकिन्छ । हुँदा खाने वर्गहरू श्रमको वास्तविक मूल्यबाट टाढा रहेका तथा राज्यका आङ्गहरू पनि पुँजीपति वर्गसँग मिलेका कारण श्रमिकहरूको अवस्था दयनीय भएको हो । घरमा अन्नको सञ्चय नहुने बिहान कमायो बेलुकी खर्च गरेर सकिहाल्ने श्रमिक वर्गहरूको अवस्था कस्तो कमजोर रहेको छ भन्ने कुरा 'आज दुई किलो चिनी पाएँ भने साँभ्र एक गिलास गुलियो चिया खानेछु' पृ. ३७ । कथाकी पात्रको भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ । नेपाली समाज आजको समयमा पनि दुई हातमुख जोड्ने चिन्तनामा नै चलिरहेको छ । श्रम गरेर पनि आफ्ना इच्छा र चाहनाहरू पूरा गर्न नसक्ने श्रमिक वर्गहरूको स्थिति अत्यन्त निराश लाग्दो रहेको छ भन्ने विचार प्रस्तुत कथामा अभिव्यञ्जित भएको छ ।

श्रमिक वर्गहरूले आफूलाई मालिकहरूले शोषण गरी रहेका छन् भन्ने जाने पछि त्यसको प्रतिकार पनि गर्ने गर्दछन् । निरन्तरको शोषण, अन्याय तथा उत्पीडनलाई सदैव श्रमिकहरूले सहेर बस्दैनन् र यस्तो शोषण तथा अन्यायप्रति प्रतिरोध गर्दछन् । निम्नलिखित कथांशमा यसको प्रयोग भएको छ :

त्यति नै बेला म्यासेज आयो, 'मसँग दुई पोका राहतको सामा छ । साँभ भेट्ने हो ?'

पछाडि फर्केर हेरी । अधि रजिस्टरमा घोप्टिएको मान्छे, हातमा फोन लिएर उसैलाई हेरिरहेको थियो । उसलाई दिगमिग लाग्यो । मास्क निकाली र भुइँमा फाली । मुखभरिको थुक जम्मा गरेर प्याच्च थुकी र फटापट जेनीको डेरातिर हिँडी । (पृ. ४६)

माथिको कथांशमा श्रमिक वर्गले मालिक वा शोषक वर्गको शोषणप्रति प्रतिरोध गरेको देखाइएको छ । प्रस्तुत कथांशमा श्रमको अवमूल्यन गरी आफ्नो शरीर बेच्ने कामलाई श्रमको रूपमा स्वीकार नगरी उसलाई दिइनु पर्ने सुविधाबाट सुरुमा वञ्चित गरेको र पछि सो कर्मचारीको इच्छा पूरा गराइदिएमा राहतको सामग्री दिन सकिन्छ भन्ने सरकारी कर्मचारीको प्रस्तावलाई अस्वीकार गरी सावित्रीले मुखभरिको थुक जम्मा गरेर थुकी भन्ने कथनबाट श्रमजीवीको प्रतिरोधी चेतनालाई देखाइएको छ । पुँजीपतिले श्रमको शोषणका साथै शरीरको नै शोषण गर्न लागेको समयमा आफ्नो अस्मिताका लागि गरेको प्रतिकारले श्रमिक वर्गको प्रतिरोधी चेतनालाई अभिव्यक्त गर्दछ । नेपाली समाजमा श्रमिक वर्गको कमजोर आर्थिक अवस्था तथा शोषणप्रतिको प्रतिरोधी चेतनालाई प्रस्तुत कथांशले देखाएको छ । श्रमिक वर्गहरू सधैं शोषणलाई सहैर मात्र बस्दैनन् त्यसको उपयुक्त प्रतिकार पनि गर्दछन् भन्ने विचार यस कथांशबाट प्रस्ट भएको छ ।

निष्कर्ष

केशवराज ज्ञवालीको 'मास्क' कथा पुँजीवादी समाजको विरोध गर्दै श्रमजीवी वर्गको पक्षधरता लिई लेखिएको सशक्त कथा हो । यस कथामा शोषणयुक्त नेपाली समाज, श्रमको अवमूल्यन तथा शरीर बोच्ने श्रमलाई श्रमका रूपमा स्वीकार नगर्ने मालिकवर्ग र श्रमजीवी कामदारहरूको स्थिति तथा उनीहरूको प्रतिरोधी चेतनालाई देखाएर नेपाली श्रमिक वर्गहरूको पक्षमा आवाज उठाइएको छ । मालिकबाट हुने शोषण, अन्याय तथा उत्पीडनको प्रतिकार गर्नुपर्ने तथा श्रमिकले आफ्नो पसिनाको उचित मूल्य पाउनुपर्ने विचार यस कथामा व्यक्त भएको छ । पुँजीवादी समाजमा श्रमिकहरूलाई विभिन्न बाहानामा शोषण गरिने र उनीहरूको श्रमको वास्तविक मूल्य नदिने भएकाले यसको विरोध तथा प्रतिकार गर्नुपर्छ भन्ने विचार कथाको माध्यमबाट अभिव्यक्त भएको छ । मालिक वर्गले आफ्नो फइदाका लागि अतिरिक्त मूल्यको लोभमा श्रमिक वर्गलाई धेरै काम लगाउने र उनीहरूलाई शोषण गर्ने भएकाले त्यसको प्रतिकार गर्नुपर्छ भन्ने विचार कथामा व्यक्त भएको छ । नेपाली समाजको वास्तविक चित्रण गर्ने यस कथामा शोषणयुक्त नेपाली समाज र त्यसप्रति प्रतिरोध गर्ने श्रमिक पक्षको वर्गीय पक्षधरता कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । यस आधारमा केशवराज ज्ञवालीको 'मास्क' कथा मार्क्सवादी वैचारिकताले युक्त कलात्मक तथा मूल्यवान् कथा बन्न पुगेको छ । त्यसैले केशवराज ज्ञवालीको 'मास्क' कथा मार्क्सवादी वर्गीयता देखाउने सशक्त कथा हो ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

आचार्य, अम्बिका (२०८२). 'केशवराज ज्ञावलीको मिल्खु कथामा इमाइल दुर्खिमका सामाजिक तत्त्वहरूको प्रभाव'. *शोधसुधा*. ३ (३). पृ. १०६-११७।

एनोल्स, फेडरिख (सन् १९८६९). *परिवार, निजी स्वामित्व र राज्यको उत्पत्ति*. (अनु. राजेन्द्र मास्के). काठमाडौं : प्रगति प्रकाशन।

क्रिस्टोफर, कडवेल (सन् १९९०). *विभ्रम औ यथार्थ*. (अनु. भगवान सिंह). नयी दिल्ली : राजकमल प्रकाशन।

गौतम, कृष्ण (२०७५). *मार्क्सवाददेखि उत्तरमार्क्सवादसम्म*. काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेशन्स।

ज्ञवाली, केशवराज (२०७८). *अर्को भोर*. काठमाडौं : शिखा बुक्स।

चापागाई, निनु (२०६८). *दलित सौन्दर्यशास्त्र र साहित्य*. ललितपुर : साभा प्रकाशन।

पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३). *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*. ललितपुर : साभा प्रकाशन।

भट्टराई, रमेश (२०७७). *सांस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ*. काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन।